

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ**  
**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**  
**ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

**КАЛЄНІЧЕНКО ЛІДІЯ ІВАНІВНА**

УДК 34.018

**ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ**  
**ЯК ФОРМА ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО ПРИМУСУ:**  
**ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА**

12.00.01 – теорія та історія держави і права;  
історія політичних і правових учень

**АВТОРЕФЕРАТ**  
дисертації на здобуття наукового ступеня  
доктора юридичних наук

**Харків – 2018**

*Дисертацією є рукопис.*

Роботу виконано у Харківському національному університеті внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ України.

**Науковий консультант:** доктор юридичних наук, професор,  
заслужений юрист України  
**Головко Олександр Миколайович**,  
Харківський національний університет  
імені В.Н. Каразіна, професор кафедри  
державно-правових дисциплін.

**Офіційні опоненти:** доктор юридичних наук, професор,  
член-кореспондент НАПрН України  
**Ярмиш Олександр Назарович**,  
Інститут законодавства Верховної Ради  
України, головний науковий співробітник;

доктор юридичних наук, професор,  
член-кореспондент НАПрН України  
**Гришук Віктор Климович**,  
Львівський державний університет  
внутрішніх справ, декан факультету № 6;

доктор юридичних наук, доцент  
**Куракін Олександр Миколайович**,  
Донецький юридичний інститут МВС  
України, професор кафедри державно-  
правових дисциплін та міжнародного права.

Захист відбудеться 24 червня 2018 року о 9 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.700.02 у Харківському національному університеті внутрішніх справ за адресою: 61080, м. Харків, проспект Льва Ландау, 27.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Харківського національного університету внутрішніх справ за адресою: 61080, м. Харків, проспект Льва Ландау, 27.

Автореферат розісланий 23 травня 2018 р.

**Вчений секретар**  
спеціалізованої вченої ради

**Є.Ю. Подорожній**

## ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

**Обґрунтування вибору теми дослідження.** Категорії «відповідальність» і «свобода» проходять пліч-о-пліч через всю історію філософсько-правової думки. Вчені-філософи завжди визначали відповідальність лише за умови свободи дій людини, стверджуючи, що тільки за умов наявності свободи людина є відповідальною, при цьому лише завдяки відповідальності, яку людина самостійно взяла на себе, вона може бути вільною від потенційної необхідності.

Протягом століть, починаючи з часів античності філософсько-правова проблема «внутрішньої» і «зовнішньої» відповідальності, морально-правового примусу та примусу суспільства, інституційованого державою, була предметом чисельних наукових дискусій. Філософи, юристи висловлювали різні думки, часом суперечливі, стосовно природи, сутності, змісту, видів відповідальності і примусу, їх співвідношення.

Однак, в умовах конвергенції правових систем, трансформації правової системи України у напрям повноцінного входження в романо-германську правову сім'ю, певною мірою попередні дослідження феномену юридичної відповідальності є або приватно (спеціально-) теоретичними, або такими, що відображають реалії соціалістичної, трансформаційної правової системи. У зв'язку з чим, проблема юридичної відповідальності як форми державно-правового примусу набуває нового якісного змісту у ракурсі набуття національною правовою системою ознак континентального права.

Юридична відповідальність встановлює певні межі правового зв'язку індивіда в державі та через обов'язки визначає міру його соціальної свободи. Юридична відповідальність є одним із соціально-правових явищ, яке взаємно пов'язує державу та інститути громадянського суспільства. Вона є однією із гарантій забезпечення конституційного ладу, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина, законності, правопорядку; одним із елементів процесу правового регулювання суспільних відносин. При цьому, з однієї сторони, юридична відповідальність забезпечує виконання вимог норм права шляхом покарання суб'єктів діянь, що порушують встановлені вимоги норм права, які необхідні для гармонійного розвитку суспільства, держави в цілому та окремих індивідів зокрема. А з іншої, – юридична відповідальність стимулює суб'єктів права до такого виду юридично значущої поведінки як правомірна поведінка.

Проблема відповідальності, у тому числі відповідальності особи, була у центрі уваги наукових досліджень таких вчених-філософів як: Платон, Аристотель, Т. Гоббс, Дж. Локк, Д. Юм, І. Кант, Е. Фромм та ін.

Сутність та зміст юридичної відповідальності неодноразово були предметом наукових вітчизняних досліджень. На загальнотеоретичному рівні поняття, ознаки, принципи, функції і підстави юридичної відповідальності розглядали у своїх працях: А.В. Агеєва, С.С. Алексєєв, Б.Т. Базилев, Ю.В. Баулін, Н.А. Берлач, С.М. Братусь, М.В. Вітрук, М.О. Краснов, О.Е. Лейст, Д.А. Липинський, М.С. Малєїн, В.М. Хомич, Р.Л. Хачатуров, Є.В. Черних, А.С. Шабуров, М.Д. Шиндяпіна, Б.С. Яковлев, М.Б. МIRONENKO та інші.

Проблемам окремих видів юридичної відповідальності присвячені роботи: Ю.Г. Барабаша, Л.М. Баранової, Д.Н. Бахраха, Ю.П. Битяка, І.Л. Бородіна, В.І. Борисової, В.М. Бурдіна, В.С. Венедіктова, В.В. Зуй, І.С. Канзафарової, А.Т. Комзюка, О.В. Лавріненка, О.В. Марцеляка, А.М. Медведєва, Л.Р. Наливайко, А.О. Нємцевої, С.Н. Приступи, Є.Ю. Подорожнього, І.В. Спасибо-Фатєєвої, Є.В. Ткаченка, О.В. Церковної, А.О. Червяцовой, М.В. Шульги та інших.

У роки незалежності України не обійшли своєю увагою питання відповідальності у загальній теорії права, такі вчені-правознавці, як: І.А. Безклубий, С.В. Бобровник, В.К. Гришук, А.М. Завальний, Р.Я. Заяць, О.В. Іваненко, М.І. Козюбра, О.М. Куракін, Л.О. Макаренко, Н.М. Пархоменко, Н.М. Оніщенко, С.П. Погребняк, Т.І. Тарахонич, О.Д. Тихомиров, О.Н. Ярмиш та ін.

Однак, незважаючи на існуючі наукові дослідження, проблема юридичної відповідальності не лише не втратила своєї актуальності, а ще більше загострилася. Такий стан речей пояснюється, перш за все, тим, що юридична відповідальність не є статичним явищем. Динаміка суспільних відносин і законодавства обумовлює проведення додаткового загальнотеоретичного дослідження концепції юридичної відповідальності, механізму її покладання, підстав настання, виключення, звільнення, стадій і принципів. Крім цього, в умовах реформування правоохоронної системи, особливий інтерес являють собою місце і роль новоствореного державного органу виконавчої влади, Національної поліції, у механізмі реалізації юридичної відповідальності.

**Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.** Дисертаційне дослідження проведено відповідно до п. 2.1, п. 2.2 додатку 2 Переліку пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2015-2019 років, затверджених наказом МВС України від 16.03.2015 № 275, та п. 1.2, п. 2.1 Пріоритетних напрямів наукових досліджень Харківського національного університету внутрішніх справ на період 2016-2019 років, схвалених Вченою радою Харківського національного університету внутрішніх справ 23.02.2016, протокол № 2 та відповідно до теми науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт Харківського національного університету

внутрішніх справ, зареєстрованої в Українському інституті науково-технічної і економічної інформації на 2014-2018 роки «Правоохоронна функція держави» (№ДР 0113U008192).

**Мета і завдання дослідження.** Мета дисертаційного дослідження полягає у створенні загальнотеоретичної концепції юридичної відповідальності, яка спрямована на нове розкриття правової природи і сутності юридичної відповідальності, її місця в системі форм державно-правового примусу, а також визначенні значення функціонування Національної поліції України в механізмі реалізації юридичної відповідальності.

Для досягнення вказаної мети було поставлено такі *завдання*:

- виявити юридичні аспекти природи соціальної відповідальності, визначити її сутнісні ознаки, сформулювати визначення, здійснити класифікацію;
- концептуалізувати, існуючі у юридичній науковій літературі, знання стосовно сутності та змісту юридичної відповідальності, встановити та проаналізувати основні підходи до розуміння юридичної відповідальності у правовій думці;
- узагальнити теоретичні положення і галузеві знання про категорію юридичної відповідальності у науковій юридичній літературі, сформулювати визначення «юридична відповідальність як інститут об'єктивного права», «юридична відповідальність як елемент змісту правовідносин»;
- з'ясувати особливості державно-правового примусу як відносно відокремленого самостійного правового явища, сформулювати його дефініцію;
- здійснити класифікацію видів державно-правового примусу за формою здійснення; залежно від ступеня участі держави і особи в правовідносинах; за юридичним критерієм; залежно від заходів безпосереднього здійснення державно-правового примусу; залежно від способу впливу на правосвідомість та вид юридично значущої поведінки особи і суспільства; залежно від предмету правового регулювання;
- визначити загальні та спеціальні ознаки юридичної відповідальності як форми державно-правового примусу;
- охарактеризувати співвідношення юридичної відповідальності з іншими формами державно-правового примусу залежно від різновиду елементів механізму державно-правового примусу;
- на підставі узагальнення теоретичних положень визначити підходи до розуміння підстав юридичної відповідальності, проаналізувати їх;
- проаналізувати юридичну відповідальність як динамічне правове явище, здійснити характеристику її стадій і принципів;

- охарактеризувати підстави виключення юридичної відповідальності, підстави звільнення від юридичної відповідальності, та здійснити їх класифікацію;

- визначити особливості юридичної відповідальності працівників Національної поліції України та обґрунтувати вплив факту існування юридичної відповідальності поліцейських на стан законності у суспільстві та державі;

- розкрити закономірності впливу принципів діяльності Національної поліції України на процес покладання юридичної відповідальності;

- визначити можливість та необхідність застосування поліцейських заходів на кожній стадії реалізації юридичної відповідальності.

*Об'єктом дослідження є* суспільні відносини, що притаманні правовому явищу юридичної відповідальності як форми державно-правового примусу.

*Предметом дослідження є* теоретико-правова характеристика юридичної відповідальності як форми державно-правового примусу.

**Методи дослідження.** Сукупність методів і прийомів наукового пізнання, які є методологічною основою дисертації, зумовлена особливостями об'єкта і предмета дослідження.

Орієнтуючись на досягнення мети та завдань даної роботи, автор виходить із діалектичного світорозуміння, що передбачає розгляд юридичної відповідальності як динамічного правового явища, котре постійно змінюється з розвитком суспільства та державності в Україні.

Дослідження проведене із застосуванням широкого спектру загальнонаукових і спеціальних методів.

У процесі роботи застосовувалися такі загальнонаукові методи, як феноменологічний, герменевтичний метод, логічний метод сходження від простого до складного, системно-структурний метод. Так, феноменологічний метод дозволив проаналізувати феномен юридичної відповідальності як єдине соціально-правове явище, невідривне від права та суспільства. Герменевтичний метод використовувався під час аналізу нормативно-правових актів, з метою з'ясування змісту конкретних норм права (підрозділи 1.2, 3.1, 3.3, 4.2, 4.3). Логічний метод сходження від простого до складного використано для з'ясування суттєвих ознак юридичної відповідальності через дослідження сутності соціальної відповідальності та особливостей державно-правового примусу (підрозділи 1.2, 2.1). Використання системно-структурного методу дозволило визначити місце юридичної відповідальності у системі форм державно-правового примусу, а також охарактеризувати її принципи, стадії, підстави юридичної відповідальності та підстави ненастання юридичної відповідальності

(підрозділи 2.3, 3.1, 3.2, 3.3).

Серед числа спеціальних наукових методів використовувались: логіко-семантичний, логіко-юридичний, структурно-функціональний, порівняльно-правовий, метод класифікації. Логіко-семантичний та логіко-юридичний методи дозволили сформулювати авторські визначення понять «соціальна відповідальність», «державно-правовий примус», «юридична відповідальність як елемент змісту правовідносин», «юридична відповідальність як форма державно-правового примусу», уточнити вже існуючі дефініції «юридична відповідальність як інститут об'єктивного права», «принципи юридичної відповідальності», «підстави виключення юридичної відповідальності», «підстави звільнення від юридичної відповідальності», «юридична відповідальність працівників Національної поліції України» (підрозділи 1.1, 1.3, 2.1, 2.2, 3.1, 3.2, 3.3, 4.1). Метод класифікації застосовувався для виокремлення окремих видів соціальної відповідальності та видів державно-правового примусу, а також з метою упорядкування принципів юридичної відповідальності, підстав виключення юридичної відповідальності, підстав звільнення від юридичної відповідальності (підрозділи 1.1, 2.1, 3.2, 3.3). Структурно-функціональний метод дозволив розкрити закономірності впливу принципів діяльності Національної поліції України на процес покладання юридичної відповідальності. Порівняльно-правовий метод використовувався під час аналізу особливостей юридичної відповідальності працівників Національної поліції України, та розкриття специфіки превентивних поліцейських заходів та заходів примусу у процесі реалізації юридичної відповідальності (підрозділи 4.1, 4.3).

**Наукова новизна одержаних результатів** полягає у тому, що дисертаційна робота є одним із перших дисертаційних досліджень за часи незалежності України, в якому здійснено комплексну характеристику юридичної відповідальності як форми державно-правового примусу:

*уперше:*

- соціальну відповідальність за видом соціальних норм просторової дії класифіковано на: 1) відповідальність у фізичному просторі (перспективна, ретроспективна); 2) відповідальність у віртуальному (кіберпросторі);

- узагальнено погляди стосовно сутності юридичної відповідальності у правовій думці; запропоновано дворівневу систему підходів до розуміння природи, сутності та змісту юридичної відповідальності; доведено що на першому рівні зазначеної системи існує два основні підходи до розуміння юридичної відповідальності – моністичний і дуалістичний; обґрунтовано, що у межах дуалістичного підходу існують широкий і вузький підходи до визначення поняття останньої (у межах широкого підходу юридичну відповідальність

аналізують із позиції і негативної, і позитивної відповідальності. У межах вузького підходу до розуміння юридичної відповідальності її розуміють як негативну (ретроспективну) відповідальність); на підставі доведення факту існування позитивної юридичної відповідальності автор підтримує дуалістичний підхід до розуміння сутності юридичної відповідальності;

- на підставі узагальнення теоретичних положень і галузевих знань про категорію юридичної відповідальності, а також враховуючи те, що основними формами буття права є: норма права, правові відносини, правосвідомість, обґрунтовано доцільність розрізнення юридичної відповідальності як інституту об'єктивного права, і юридичної відповідальності як елементу змісту правовідносин;

- запропоновано під юридичною відповідальністю як елементом змісту правовідносин розуміти передбачені санкціями норм права вид і міру обов'язку суб'єкта права зазнати позбавлення особистого, майнового, організаційного характеру у правовідносинах, що виникають з факту правопорушення;

- встановлено, що основними сутнісними ознаками юридичної відповідальності, які характеризують її порівняно з іншими формами державно-правового примусу залежно від різновиду елементів механізму державно-правового примусу є: специфічність її мети; особливі фактичні підстави застосування; особливі юридичні підстави застосування; значення державно-правового примусу для реалізації правової форми;

- запропоновано авторські визначення «стадії юридичної відповідальності як інституту об'єктивного права» та «стадії юридичної відповідальності як елементу змісту правовідносин»; встановлено, що стадії юридичної відповідальності як інституту об'єктивного права – це передбачені змістом норм об'єктивного права відносно самостійні етапи поступової об'єктивізації юридичної відповідальності як належного правового явища, котрі спрямовані на досягнення спільної мети та вирішення власних завдань, які відрізняються своїм суб'єктним складом і специфічним правовим статусом його учасників; стадії юридичної відповідальності як елементу змісту правовідносин – це відносно самостійні етапи динаміки юридичної відповідальності у межах правовідносин відповідальності – від моменту її виникнення до моменту настання;

*удосконалено:*

- теоретичні уявлення про сутнісний правовий зв'язок юридичної відповідальності та державно-правового примусу; запропоновано й обґрунтовано положення про те, що юридична відповідальність є однією із форм державно-правового примусу;

- теоретичні уявлення про сутність соціальної відповідальності; соціальна відповідальність визначена як перспективний і ретроспективний

взаємозв'язок між особою та суспільством, який знаходить зовнішній прояв у добровільній реалізації соціальних норм, котра припускає схвалення та заохочення, а у випадках ненормативної соціальної поведінки – передбачає для її суб'єктів обов'язок зазнати певні несприятливі наслідки. У запропонованій дефініції деталізовано окремі ознаки соціальної відповідальності: вид взаємозв'язку між особою та суспільством може бути перспективним та ретроспективним; вид поведінки, за який передбачається соціальна відповідальність є ненормативною соціальною поведінкою; суб'єктом соціальної відповідальності є суб'єкт ненормативного соціального діяння;

- класифікацію соціальної відповідальності залежно від суб'єкту, залежно від сфери життя; залежно від часового виміру; залежно від виду соціальної норми, що містить вимоги суспільства до поведінки особи, групи людей, суспільства;

- дефініцію «юридична відповідальність як інститут об'єктивного права»; запропоновано під юридичною відповідальністю як інститутом об'єктивного права розуміти передбачені санкціями норм права, забезпечені можливістю застосування державного примусу, несприятливі наслідки особистого, майнового чи організаційного характеру, яких відповідний суб'єкт права зазнає за вчинене правопорушення і які процесуально закріплені в передбаченому законодавством порядку. У запропонованому понятті деталізовано окремі ознаки досліджуваного явища: несприятливі наслідки особистого, майнового чи організаційного характеру зазнає відповідальний суб'єкт права, а не суб'єкт взагалі; несприятливі наслідки особистого, майнового чи організаційного характеру повинні бути процесуально закріплені в передбаченому законодавством порядку;

- положення щодо системи принципів юридичної відповідальності; використовуючи класичну класифікацію принципів права, залежно від сфери дії принципів у межах системи права за аналогією запропоновано розрізняти: загальноправові; міжгалузеві; галузеві принципи юридичної відповідальності;

- положення стосовно основних ознак підстав виключення юридичної відповідальності; обґрунтовано, що підстави виключення юридичної відповідальності можна аналізувати лише у межах юридично значущої поведінки; доведено, що у межах підстав виключення юридичної відповідальності вид правомірної поведінки, має суспільно прийнятний, соціально допустимий, виключний, індивідуальний, разовий характер, який виключає типовість, масовість такої поведінки;

*дістали подальшого розвитку:*

- положення щодо природи державно-правового примусу, його специфічних ознак; обґрунтовано, що державно-правовий примус діє не

лише незалежно від волі та бажання зобов'язаного суб'єкта, а й незалежно від волі й бажання уповноваженого суб'єкта. Норма права повинна бути обов'язковою не лише для деліктоздатної особи, а й для особи, яка реалізує заходи державно-правового примусу, так як вона не має власної волі, у своїх діях вона «зв'язана» правом;

- наукові висновки щодо класифікації видів державно-правового примусу за формою здійснення; залежно від ступеня участі держави і особи в правовідносинах; за юридичним критерієм; залежно від заходів безпосереднього здійснення державно-правового примусу; залежно від способу впливу на правосвідомість та вид юридично значущої поведінки особи і суспільства; залежно від предмету правового регулювання;

- загальні та особливі ознаки юридичної відповідальності як форми державно-правового примусу; з'ясовано, що до специфічних ознак юридичної відповідальності як форми державно-правового примусу відносяться: зв'язок із державно-правовим примусом; реалізація на підставі і у межах закону; наявність необхідних підстав; процесуальна форма; реалізація спеціально уповноваженими суб'єктами; специфічний зміст;

- положення щодо підстав юридичної відповідальності; встановлено, що у загальнотеоретичній літературі існує два підходи до розуміння підстав юридичної відповідальності, перший підхід – вузький, другий підхід – широкий; прихильники вузького підходу вважають, що для виникнення та притягнення до юридичної відповідальності необхідна фактична підстава; прибічники широкого підходу виокремлюють фактичну і юридичну підстави юридичної відповідальності або фактичну, юридичну та процесуальну підстави; доведено, що вузький та широкий підходи стосовно підстав юридичної відповідальності є близькими за сутністю та змістом; у зв'язку з тим, що для реалізації юридичної відповідальності необхідні фактична, нормативно-правова, процесуальна підстави, які чітко виокремленні у межах широкого підходу до розуміння підстав юридичної відповідальності, автор підтримує позицію прихильників широкого підходу та вважає її більш конкретизованою та детальною;

- положення щодо критерію виокремлення стадій юридичної відповідальності та їх змісту; запропоновано залежно від міри встановлення об'єктивної істини у справі розрізняти наступні стадії юридичної відповідальності: виникнення підстав для притягнення до юридичної відповідальності; притягнення до юридичної відповідальності та її встановлення; настання юридичної відповідальності;

- положення стосовно основних ознак підстав звільнення від юридичної відповідальності; до числа суттєвих ознак підстав звільнення від юридичної відповідальності віднесено: зв'язок із неправомірною

поведінкою; формальне закріплення на законодавчому рівні; реалізація спеціальним суб'єктом; за умови їх реалізації держава відмовляється від застосування відповідних заходів державно-правового примусу;

- особливості юридичної відповідальності працівників Національної поліції України, до їх числа віднесено: підвищений рівень, у порівнянні з відповідальністю загальних суб'єктів права; специфічне коло підстав настання; тісний зв'язок складу правопорушення працівника Національної поліції України із його державно-владними повноваженнями;

- погляди стосовно впливу принципів діяльності Національної поліції України на процес покладання юридичної відповідальності; обґрунтовано, що кожен працівник Національної поліції України під час здійснення безпосередніх завдань та функцій тією чи іншою мірою впливає на процес покладання юридичної відповідальності. Будь-який поліцейський всі свої дії повинен вчиняти у межах системи принципів діяльності Національної поліції України;

- положення щодо можливості та необхідності застосування превентивних і примусових поліцейських заходів у процесі реалізації юридичної відповідальності; обґрунтовано, що превентивні і примусові поліцейські заходи у тій чи іншій мірі застосовуються на всіх стадіях реалізації юридичної відповідальності.

**Практичне значення отриманих результатів** дослідження полягає в тому, що вони можуть бути використанні:

- у науково-дослідній сфері – як основа для подальшого дослідження інституту юридичної відповідальності;

- у правотворчості – у ході уточнення та доповнення чинних законодавчих та підзаконних актів, що буде сприяти удосконаленню механізму реалізації юридичної відповідальності;

- у правозастосовній діяльності – з метою підвищення ефективності діяльності суб'єктів правозастосування;

- у навчальному процесі – під час підготовки підручників, посібників, навчально-методичних комплексів та викладанні дисциплін «Теорія держави і права», «Юридична компаративістика», «Кримінальне право», «Адміністративне право», «Цивільне право» тощо.

**Апробація результатів дослідження.** Підсумки розроблення проблеми в цілому, окремих її аспектів, одержані узагальнення і висновки було оприлюднено на міжнародних, всеукраїнських та регіональних конференціях, семінарах, круглих столах, зокрема: «Від громадянського суспільства – до правової держави» (м. Харків, 24 квітня 2015 р.), «Національні та міжнародні механізми захисту прав людини» (м. Харків, 20 квітня 2016 р.), «Від громадянського суспільства – до правової держави» (м. Харків, 22 квітня 2016 р.), «Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми» (м. Харків,

25 листопада 2016 р.), «Від громадянського суспільства – до правової держави» за напрямом «Конституційне реформування в Україні: сучасні виклики та тенденції» (м. Харків, 21 квітня 2017 р.), «Юридична наука нового часу: традиції та вектори розвитку» (м. Одеса, 9-10 березня 2018 р.), «Вітчизняна юридична наука в умовах сучасності» (м. Харків, 16-17 березня 2018 р.), «Міжнародне та національне законодавство: способи удосконалення» (м. Дніпропетровськ 30-31 березня 2018 р.).

**Публікації.** Основні положення та результати дослідження знайшли своє відображення в одній одноосібній монографії, 23 статтях, опублікованих у наукових фахових виданнях, у тому числі 20 – у наукових періодичних виданнях інших держав з напрямку, з якого підготовлена дисертація, або у фахових виданнях України, які включені до міжнародних науково метричних баз; а також тезах 9 доповідей на науково-практичних конференціях.

**Структура дисертації.** Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, дванадцяти підрозділів, висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 452 сторінки, список використаних джерел складається з 558 назв (на 49 сторінках).

## ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми дисертації, визначено її зв'язок із науковими планами та програмами, розкрито мету, завдання, об'єкт і предмет дослідження, його методи, наукову новизну, підкреслено практичну важливість висновків, одержаних у результаті проведеного дослідження, узагальнено результати роботи і подано відомості про публікації автора за темою дисертації.

**Розділ 1 «Вчення про юридичну відповідальність в загальнотеоретичній юриспруденції»** складається з трьох підрозділів, у яких досліджено сутність соціальної відповідальності, здійснено її класифікацію, встановлено та проаналізовано основні підходи до розуміння юридичної відповідальності у правовій думці, проаналізовано юридичну відповідальність як інститут об'єктивного права, як елемент змісту правовідносин.

У *підрозділі 1.1 «Соціальна відповідальність: поняття, ознаки, види»* проаналізовано юридичну природу соціальної відповідальності, визначено та розкрито основні суттєві ознаки соціальної відповідальності, сформульовано визначення та здійснено класифікацію даного правового явища.

Встановлено, що юридичні аспекти категорії соціальної відповідальності розкриті та опосередковано проаналізовані у роботах

вчених-філософів та соціологів. У філософії проблема відповідальності як взагалі, так і відповідальності зокрема цікавила вчених-філософів права різних історичних періодів (Платона, Аристотеля, Т. Гоббса, Дж. Локка, Д. Юма, І. Канта, К. Маркса, Е. Фромма тощо). Традиційно у поглядах вчених-філософів права різних історичних періодів розвитку суспільства категорія відповідальності пов'язується із категорією свободи, необхідності, обов'язку. З точки зору соціально-психологічного підходу зміст поняття «соціальна відповідальність» тісно пов'язаний із категорією «соціальний обов'язок». Соціальна відповідальність, на думку соціологів, у загальному вигляді репрезентується як обов'язок виконання особою вимог, що висуває суспільство перед людиною.

З'ясовано, що у юридичній науковій літературі немає єдиної позиції щодо сутності та змісту поняття «соціальна відповідальність». Серед сукупності точок зору щодо категорії соціальна відповідальність умовно можна виокремити три основні підходи до розуміння сутності останньої.

Перший підхід репрезентується як «широке» розуміння соціальної відповідальності. Прихильники цього підходу під соціальною відповідальністю розуміють соціальний механізм контролю, за допомогою якого суспільство існує у стані внутрішньої злагоди. При цьому, на їх думку, соціальна відповідальність має дуалістичний характер, з однієї сторони, на терезах правопорядку «лежить» соціальна відповідальність соціуму (суспільства), а з іншої, – соціальна відповідальність особи.

Другий підхід припускає розуміння соціальної відповідальності як ставлення суб'єкта до норм суспільства (соціальних норм). При цьому прихильники даного підходу визначають, що саме характер ставлення індивіда до вимог норм соціуму визначає суспільну корисність або протиправність його майбутньої поведінки.

Третій підхід робить наголос на тому, що соціальна відповідальність є корпоративною відповідальністю, відповідальністю фірм, корпорацій, організацій за свої рішення, дії перед суспільством і своїми членами. Тобто, прихильники даного підходу вважають, що соціальна відповідальність – це відповідальність лише корпорацій, організацій, фірм, а не соціуму перед індивідом.

Встановлено, що соціальна відповідальність як окрема правова категорія має наступні суттєві ознаки: 1) об'єктивний характер (соціальна відповідальність виникає і розвивається разом із суспільством); 2) нормативний характер; 3) має певні форми реалізації і може бути представлена через сукупність двох підсистем відносин (ретроспективні відносини і відносини засновані на свідомому виконання вимог суспільства); 4) є родовим складним системним поняттям (проявами соціальної відповідальності є моральна, політична, професійна, юридична та ін. види соціальної відповідальності); 5) має структурні компоненти:

а) суб'єкт соціальної відповідальності («суб'єкт ненормативного соціального діяння»), б) об'єкт соціальної відповідальності, в) суб'єкт, що здійснює оцінку, регулювання, контроль поведінки соціальних суб'єктів; б) має різні рівні реалізації: особистісний, суспільний (колективний).

Визначено соціальну відповідальність як перспективний і ретроспективний взаємозв'язок між особою та суспільством, який знаходить зовнішній прояв у добровільній реалізації (індивідуальній, груповій та іншій) соціальних норм, котра припускає схвалення та заохочення, а у випадках ненормативної соціальної поведінки – передбачає для її суб'єктів обов'язок зазнати певні несприятливі наслідки.

Здійснено класифікацію соціальної відповідальності за наступними критеріями: залежно від суб'єкту, залежно від сфери суспільного життя, залежно від часового виміру, залежно від виду соціальної норми, що містить вимоги суспільства до поведінки особи, групи людей, суспільства в цілому; за видом соціальних норм просторової дії.

У підрозділі 1.2 «Категорія юридичної відповідальності, її теоретико-правове розуміння: історія і сучасність» концептуалізовано, існуючі у юридичній науковій літературі погляди щодо сутності та змісту юридичної відповідальності, встановлено та проаналізовано основні підходи до розуміння юридичної відповідальності у правовій думці.

На підставі аналізу наукової літератури встановлено, що у юридичній науці існує два основні підходи до розуміння природи, сутності та змісту юридичної відповідальності.

Перший підхід – моністичне розуміння юридичної відповідальності. Прихильники цього підходу (С.О. Комаров, І.А. Сердюк, А.С. Шабуров та ін.) визнають лише ретроспективний (негативний) аспект юридичної відповідальності. Правомірну поведінку, на думку вчених, даного підходу не входить до інституту юридичної відповідальності. У межах моністичного підходу до розуміння сутності юридичної відповідальності остання пов'язується з правопорушенням, протиправною поведінкою. У загальному вигляді вона передбачає застосування державного примусу, покарання за порушення встановлених юридичними нормами правил поведінки.

Другий підхід до природи, сутності та змісту юридичної відповідальності репрезентується як дуалістичний. Прихильники даного підходу (Н.А. Берлач, О.В. Іваненко, Д.А. Липинський, Н.М. Оніщенко та ін.) розглядають юридичну відповідальність, з однієї сторони, як негативне явище, реакцію держави на протиправну поведінку суб'єкта права, а, з іншої, – як позитивне явище, правомірну поведінку, свідоме, добровільне виконання суб'єктами права обов'язків, що передбачені юридичними нормами. У межах другого (дуалістичного) підходу до розуміння

юридичної відповідальності виокремлюються ретроспективна (негативна) та перспективна (позитивна) відповідальність.

Доведено, що концепція позитивної юридичної відповідальності закономірно впливає: по-перше, із її загальних ознак (ознак юридичної відповідальності як виду соціальної відповідальності); по-друге, із принципу взаємної відповідальності особи (суспільства) і держави; по-третє, із властивостей норми права. У зв'язку з цим, автор підтримує дуалістичний підхід до розуміння юридичної відповідальності.

Відстоюється позиція, що у межах дуалістичного підходу до розуміння юридичної відповідальності доцільно розрізняти широкий і вузький підходи до визначення поняття юридичної відповідальності.

У підрозділі 1.3 «Юридична відповідальність як правове явище» узагальнено теоретичні положення і галузеві знання про категорію юридичної відповідальності у науковій юридичній літературі, сформульовано визначення «юридична відповідальність як інститут об'єктивного права», «юридична відповідальність як елемент змісту правовідносин».

Доведено, що категорія юридичної відповідальності, з однієї сторони, є інститутом будь-якої правової системи, є однією із основних ознак права, необхідним елементом механізму його дії; з іншої сторони, категорія юридичної відповідальності є елементом правового статусу особи, тісно пов'язана з такими правовими явищами як «суб'єктивне право», «юридичний обов'язок», елементами правовідносин.

Встановлено, що у загальнотеоретичній науковій літературі існують різні підходи до розуміння сутності юридичної відповідальності. Найпоширеніші підходи щодо визначення поняття «юридична відповідальність» та її сутності можуть бути об'єднанні у дві групи: 1) ті, які розуміють юридичну відповідальність у контексті теорії державного (державно-правового) примусу; 2) ті, які розглядають юридичну відповідальність у контексті теорії правовідносин.

У контексті двох груп підходів до з'ясування сутності юридичної відповідальності дане правове явище слід розглядати у двох площинах: юридична відповідальність як інститут об'єктивного права – у контексті теорії державного (державно-правового) примусу; юридична відповідальність як елемент змісту правовідносин – у контексті теорії правовідносин.

З'ясовано, що юридична відповідальність як інститут об'єктивного права має наступні суттєві ознаки: 1) має абстрактну форму; 2) є не персоніфікованою; 3) формально виражається у санкціях відповідних норм галузей права; 4) спирається на державно-правовий примус; 5) спричиняє певні негативні наслідки (особистого, майнового, організаційного характеру) для особи, яка вчинила правопорушення; 6) має процесуальну

форму втілення (у законодавстві України існує певний порядок, послідовність дій, передбачена для настання юридичної відповідальності); 7) має визначені законодавством підстави настання.

Встановлено, що юридична відповідальність як елемент змісту правовідносин має наступні ознаки: 1) має конкретну форму; 2) відображає «динаміку» юридичної форми даного явища, безпосередньо пов'язана з людською діяльністю; 3) є результатом поведінки, свідомості, волі суб'єкта права, є персоніфікованою; 4) виражається у конкретному обов'язку суб'єкта правопорушення зазнати негативних наслідків особистого, майнового або організаційного характеру; 5) реалізується через правові відносини, які виникають з факту правопорушення; 6) має індивідуалізовану процесуальну форму залежно від кожного конкретного випадку.

Закцентовано увагу на тому, що категорії «юридична відповідність як інститут об'єктивного права» та «юридична відповідальність як елемент змісту правовідносин» є взаємопов'язаними. Юридична відповідальність як інститут об'єктивного права знаходить своє вираження у нормах права нормативно-правових актів та інших джерелах права національної правової системи. Вона існує об'єктивно, незалежно від конкретних фактів вчинення правопорушень. В абстрактній формі юридична відповідальність як інститут об'єктивного права впливає як на формування та функціонування правової свідомості суб'єктів права, так і на режим законності та правопорядку у суспільстві та державі. Юридична відповідальність як елемент змісту правовідносин є конкретним проявом феномену юридичної відповідальності. Вона є результатом юридично значущої поведінки конкретного суб'єкта права, що має певне правове положення (правовий статус).

**Розділ 2 «Юридична відповідальність як елемент системи державно-правового примусу»** складається з трьох підрозділів, у яких охарактеризовано державно-правовий примус як відносно окрему самостійну юридичну категорію, визначено та проаналізовано загальні та спеціальні ознаки юридичної відповідальності як форми державно-правового примусу, проаналізовано співвідношення юридичної відповідальності з іншими формами державно-правового примусу.

У підрозділі 2.1 *«Державно-правовий примус та система його форм»* визначено особливості державно-правового примусу, сформульовано його дефініцію, здійснено класифікацію даного правового поняття, окреслено систему форм державно-правового примусу, охарактеризовано її елементи.

Звернено увагу на те, що державно-правовий примус є одним із атрибутів, визначальних ознак державної влади. За своєю сутністю лише держава має монополієне право застосовувати заходи державно-правового примусу у суспільстві. Монополія держави щодо застосування державно-

правового примусу, з однієї сторони, пояснюється сутністю держави, завданнями та функціями, які покладені суспільством на дану політичну форму організації суспільства. З іншої сторони, монопольне право держави застосовувати щодо всіх членів суспільства державно-примусові заходи передбачає зміст ідеї суспільного договору, про яку йдеться в договірній теорії виникнення держави репрезентованій в епоху Просвітництва.

Доведено, що однією із ознак застосування державно-правового примусу у межах здійснення державної влади у правовій демократичній державі є його легальність та легітимність. Легальність та легітимність є взаємопов'язаними відносно самостійними правовими явищами. Легальність – це юридичне вираження легітимності. Легальність у загальному вигляді являє собою вираження природи державної влади, державно-правового примусу у змісті норм права, функціонування в межах, передбачених нормами права.

У свою чергу, легітимність державної влади, державно-правового примусу полягає у ставленні суспільства та світового співтовариства до державної влади як такої та застосовуваних нею примусових заходів. При цьому легітимна влада, державно-правовий примус завжди вимагають легалізації, проте, не будь-яка легалізована влада, заходи державно-правового примусу, є легітимними.

Звернено увагу на те, що категорія державно-правового примусу відображає статичну і динамічну характеристики. Статично примус впливає на правову свідомість і вид юридично значущої поведінки суб'єктів права у формі правових норм, правових інститутів, а динамічно – як система правовідносин.

Акцентовано увагу на тому, що попередження, припинення, поновлення, юридична відповідальність є підмножинами єдиної системи форм державно-правового примусу. Кожна із вказаних форм державно-правового примусу має власний, закріплений на законодавчому рівні перелік заходів реалізації, переслідує відповідну мету.

Виокремлено та проаналізовано основні ознаки державно-правового примусу, сформульовано його визначення як методу впливу держави на суб'єктів права, з метою забезпечення належної реалізації ними норм права, котрий здійснюється через правозастосовну діяльність незалежно від волі та бажання юридично зобов'язаних суб'єктів.

Запропоновано класифікацію форм державно-правового примусу за формою здійснення, залежно від ступеня участі держави і особи в правовідносинах (за сферою врегулювання суспільних відносин), за юридичним критерієм, залежно від заходів безпосереднього здійснення державно-правового примусу, залежно від способу впливу на

правосвідомість та вид юридично значущої поведінки особи і суспільства, залежно від предмету правового регулювання.

У підрозділі 2.2 «*Ознаки юридичної відповідальності як форми державно-правового примусу*» встановлено та проаналізовано основні загальні та спеціальні ознаки юридичної відповідальності як форми державно-правового примусу, сформульовано дефініцію даного правового явища.

Наголошено на тому, що домінуючою, класичною точкою зору стосовно співвідношення правових понять державно-правового примусу та юридичної відповідальності є точка зору у межах якої вчені вважають, що категорії «юридична відповідальність» і «державно-правовий примус» не збігаються за змістом. Поняття «державно-правовий примус» є більш широким, ніж «юридична відповідальність». Категорії державно-правового примусу та юридичної відповідальності перебувають у взаємозв'язку частини та цілого.

Обґрунтовується, що юридична відповідальність є специфічним правовим засобом, за допомогою якого держава попереджує порушення встановлених нормами права вимог, запобігає їм, а також відновлює порушені неправомірною поведінкою права і свободи. Потенційна можливість настання юридичної відповідальності чинить попереджувальний вплив на свідомість суб'єктів права, певною мірою запобігає вчиненню правопорушення. Несприятливі наслідки особистого, майнового чи організаційного характеру, які передбачені відповідною нормою права за вчинене правопорушення мають на меті відновити правопорядок і режим законності у суспільстві.

Юридична відповідальність як інститут об'єктивного права, є певним правовим обмеженням (заходами негативного характеру), яке міститься у санкції норми права. Юридична відповідальність як елемент змісту правовідносин, має спільну юридичну природу з таким способом правового регулювання як зобов'язання (веління).

Доведено, що публічно-правова та приватно-правова відповідальності є різними типами юридичної відповідальності, кожен із яких має свої особливості. Проте, як прояви одного і того ж правового явища зазначені типи юридичної відповідальності мають спільну юридичну природу з державно-правовим примусом, реалізуються безпосередньо або опосередковано через правозастосовну діяльність.

Охарактеризовано зв'язок юридичної відповідальності із системою права як співвідношення змісту та форми. Встановлено, що, з однієї сторони, система права закріплює сутність юридичної відповідальності та порядок її покладання і здійснення. А з іншої сторони, – юридична відповідальність є формою реалізації норми права. У процесі покладання

та притягнення особи до юридичної відповідальності втілюються в житті зміст норм права.

Акцентовано увагу на тому, що юридична відповідальність як форма державно-правового примусу настає лише за умови наявності необхідних підстав. Для реалізації юридичної відповідальності у публічно-правових галузях права необхідна наявність трьох підстав: нормативно-правової, фактичної, процесуальної. У приватних галузях права притягнення та покладання юридичної відповідальності можливе за умови наявності лише двох вказаних підстав, – нормативно-правової та фактичної.

Наголошено на тому, що юридична відповідальність як форма державно-правового примусу реалізується лише спеціально уповноваженими суб'єктами. Що стосується приватного права, то у ньому держава виступає гарантом добровільного її виконання. У випадках відсутності домовленості між сторонами щодо несення додаткового обов'язку матеріального, морального, організаційного характеру (наприклад, щодо розміру необхідних для відшкодування збитків) вона (держава) забезпечує реалізацію юридичної відповідальності.

У підрозділі 2.3 *«Співвідношення юридичної відповідальності з іншими формами державно-правового примусу»* проаналізовано взаємозв'язок юридичної відповідальності з іншими формами державно-правового примусу, виокремлено та охарактеризовано основні їх відмітні ознаки.

Звернено увагу на те, що у відповідності від різновиду елементів механізму державного примусу (залежно від мети, правових підстав застосування, правових наслідків і процедур застосування заходів (способів) примусового впливу, змісту правообмеження, а також суб'єктів, що застосовують заходи примусу) основними формами державно-правового примусу є: юридична відповідальність; припинення; поновлення; попередження (превентивні, запобіжні, профілактичні заходи).

Доведено, що як форми одного правового явища – державно-правового примусу – юридична відповідальність; припинення; поновлення; попередження (превентивні, запобіжні, профілактичні заходи) мають низку спільних ознак. У межах змісту та сутності загальних ознак правових форм державно-правового примусу проявляються їх спеціальні ознаки. Ці властивості виокремлених правових форм державно-правового примусу є деталізацією їх загальних ознак.

З'ясовано, що попередженню як правовій формі державно-правового примусу властиві наступні ознаки: 1) превентивний характер; 2) наявність особливої мети. Превентивні заходи застосовують із метою захисту публічного порядку та безпеки, недопущення (попередження) вчинення правопорушення; 3) чітке визначення змісту (обмежень та заборон)

превентивних заходів на нормативно-правовому рівні; 4) особливий процесуальний порядок застосування; 5) необов'язковість наявності протиправної поведінки та встановлення факту вини; 6) як правило, закріплення змісту (обмежень та заборон) превентивних заходів у диспозиції норми права.

До числа основних спеціальних ознак припинення (заходів припинення) як правової форми державно-правового примусу віднесено: 1) наявність особливої мети. Примусові заходи застосовують із метою припинення протиправної поведінки, усунення шкідливих наслідків протиправної поведінки та створення необхідних умов для можливого у майбутньому притягнення винної особи до відповідальності; 2) імперативний характер; 3) чітка просторово-часова характеристика; 4) застосування до широкого кола осіб; 5) необов'язковість встановлення факту вини; 6) чітке визначення змісту (обмежень та заборон) примусових заходів на нормативно-правовому рівні; 7) особливий процесуальний порядок застосування; 8) як правило, закріплення змісту (обмежень та заборон) примусових заходів – у диспозиції норми права.

Встановлено, що правовідновлювальна форма державно-правового примусу (правовідновлювальні заходи) має наступні специфічні ознаки: 1) наявність особливої мети, правовідновлювальні заходи застосовуються з метою відновлення незаконно порушених прав, примусового виконання невиконаних обов'язків та усунення протиправних станів; 2) імперативний характер; 3) особливі юридичні підстави застосування – правовідновлювальні санкції правових норм; 4) застосування не залежить від обсягу (виду) дієздатності суб'єкта протиправної поведінки; 5) необов'язковість встановлення факту вини; 6) чітке визначення змісту (обмежень та заборон) примусових заходів на нормативно-правовому рівні; 7) особливий процесуальний порядок застосування.

На підставі основних ознак зазначених форм державно-правового примусу критеріями розмежування юридичної відповідальності та інших правових форм державно-правового примусу визнано: 1) специфічність мети; 2) фактичні підстави застосування; 3) юридичні підстави застосування; 4) значення державного примусу для реалізації його правових форм; 5) ступінь обов'язковості факту встановлення протиправної поведінки та вини.

**Розділ 3 «Механізм реалізації юридичної відповідальності в правовій системі України»** складається з трьох підрозділів, у яких визначено та охарактеризовано підстави юридичної відповідальності, проаналізовано юридичну відповідальність як динамічне правове явище, досліджено підстави ненастання юридичної відповідальності, здійснено їх класифікацію.

*Підрозділ 3.1 «Підстави юридичної відповідальності»* встановлено та

проаналізовано основні підходи до розуміння підстав юридичної відповідальності, проаналізовано їх.

Звернено увагу на те, що у юридичній науковій загальнотеоретичній літературі під час характеристики підстав юридичної відповідальності вчені-науковці використовують різні терміни: «підстави юридичної відповідальності» (О.В. Петришин, А.М. Шульга), «підстави притягнення до юридичної відповідальності» (О.Ф. Скакун, А.Ю. Олійник), «підстави застосування юридичної відповідальності» (Л.А. Луць). Під підставами юридичної відповідальності (підставами притягнення до юридичної відповідальності, підставами застосування юридичної відповідальності) вчені-правознавці у загальному виді розуміють певну сукупність обставин, за наявності яких застосування юридичної відповідальності є можливим або сукупність обставин, наявність яких робить юридичну відповідальність можливою.

Встановлено, що у загальнотеоретичній літературі існує два підходи стосовно підстав юридичної відповідальності. Прихильники першого (вузького) підходу виокремлюють фактичну підставу виникнення та притягнення до юридичної відповідальності. Прихильники другого (широкого) підходу виокремлюють фактичну і юридичну або фактичну, юридичну та процесуальну підстави юридичної відповідальності. Доведено, що ці підходи є близькими за сутністю та змістом.

На підставі аналізу чинного законодавства конституційної, кримінальної, адміністративної, цивільної галузі права зроблено висновок про те, що традиційно, фактичною підставою юридичної (конституційно-правової, кримінально-правової, адміністративно-правової, цивільно-правової) відповідальності є скоєння правопорушення. Однак, у межах реалізації норм цивільного законодавства фактичною підставою юридичної (цивільно-правової) відповідальності є як скоєння правопорушення, так і об'єктивно протиправне діяння (у визначених законом, договором випадках).

Нормативно-правовою підставою юридичної відповідальності є наявність правової норми (правових норм), що передбачає покладання (притягнення) юридичної відповідальності.

Процесуальною підставою юридичної відповідальності є правозастосовний акт, в якому міститься рішення щодо конкретної справи, яке індивідуалізує юридичну відповідальність, створює умови для реалізації абстрактних норм відносно конкретних життєвих обставин.

*Підрозділ 3.2 «Юридична відповідальність: принципи, стадії»* присвячений аналізу юридичної відповідальності як динамічного правового явища, характеристиці її стадій і принципів.

Акцентовано увагу на тому, що процес покладання юридичної відповідальності має спільну юридичну природу із охоронними

відносинами. Юридична відповідальність втілюється у життя через правозастосовну діяльність, яка має форму охоронних відносин.

Наголошено на тому, що юридична відповідальність як динамічне правове явище має певні стадії розвитку. Обґрунтована позиція щодо розрізнення понять «стадії юридичної відповідальності як інститут об'єктивного права», «стадії юридичної відповідальності як елемент змісту правовідносин», сформульовано їх дефініції.

Встановлено, що стадії юридичної відповідальності як інститут об'єктивного права існують об'єктивно у праві як нормативному регуляторі поведінки, вони у загальному абстрактному вигляді являють собою певні самостійні етапи з власними завданнями та суб'єктивним складом, специфічним правовим статусом учасників.

Стадії юридичної відповідальності як елемент змісту правовідносин є етапами динаміки розвитку «буття» юридичної відповідальності щодо конкретної життєвої ситуації. Вони відображають динаміку процесу покладання юридичної відповідальності щодо конкретного правопорушника від моменту виникнення до настання досліджуваного правового явища.

Обґрунтовано, що у процесі покладання юридичної відповідальності існує три основні стадії: перша стадія – виникнення підстав для притягнення до юридичної відповідальності; друга стадія – притягнення до юридичної відповідальності та її встановлення; третя стадія – настання юридичної відповідальності.

Наголошено, що стадія виникнення підстав для притягнення до юридичної відповідальності розпочинається з моменту вчинення правопорушення, вчинення об'єктивно протиправного діяння (у визначених законом, договорах випадках). Реалізація першої стадії юридичної відповідальності тісно пов'язана з моментом набрання чинності нормативно-правовим актом, у якому міститься норма права, що прямо передбачає склад правопорушення вчиненого протиправного діяння.

На стадії притягнення до юридичної відповідальності та її встановлення: по-перше, встановлюється суб'єкт юридичної відповідальності, досліджуються обставини вчинення протиправного діяння, по-друге, ухвалюється рішення про вид і міру відповідальності конкретного її суб'єкта. Зазначено, що друга стадія юридичної відповідальності не охоплює особливості окремих проявів цивільно-правової відповідальності. У випадку добровільної реалізації юридичної відповідальності (згідно з цивільним законодавством) необхідності у встановленні суб'єкта юридичної відповідальності, дослідженні обставин вчинення протиправного діяння, ухваленні рішення про вид і міру відповідальності немає.

Третя стадія юридичної відповідальності, за загальним правилом, починається з моменту набрання чинності правозастосовним актом, який визначає вид і міру відповідальності щодо конкретного суб'єкта відповідальності вчиненого правопорушення, об'єктивно протиправного діяння (у визначених законом, договором випадках). Наголошено на тому, що, у випадку добровільної реалізації юридичної відповідальності (цивільно-правова відповідальність) процесуальна підстава останньої відсутня. За таких умов третя стадія юридичної відповідальності буде починатися з моменту взяття на себе суб'єктом відповідальності обов'язку відшкодувати завдану шкоду.

Звернено увагу на те, що незалежно від стадії покладання юридичної відповідальності вона виникає, конкретизується та реалізується у певній нормативній системі координат. Практика притягнення до юридичної відповідальності та її покладання здійснюється у межах принципів юридичної відповідальності.

Принципи юридичної відповідальності, з однієї сторони, є частиною принципів права і у своєму змісті мають їх характерні ознаки та прояви (види). З іншої сторони, принципи юридичної відповідальності являють собою відносно якісне нове утворення у праві, якому притаманні власні особливості (ознаки) та форми (види).

Залежно від сфери дії принципів у межах системи права виокремлено та охарактеризовано: 1) загальноправові; 2) міжгалузеві; 3) галузеві принципи юридичної відповідальності.

Акцентовано увагу на тому, що усі принципи юридичної відповідальності взаємопов'язані між собою, їх успішна реалізація залежить від ефективності роботи як всієї системи принципів взагалі, так і кожного окремого принципу, зокрема. Покладання юридичної відповідальності з урахуванням одного або декількох принципів досліджуваного правового явища не може забезпечити реалізацію сутності, змісту та призначення юридичної відповідальності. Втілення в життя всіх без виключення основних принципів даного правового явища дозволяє забезпечити сутнісну реалізацію юридичної відповідальності.

У підрозділі 3.3 «Підстави ненастання юридичної відповідальності» охарактеризовані підстави виключення юридичної відповідальності, підстави звільнення від юридичної відповідальності та здійснено їх класифікацію.

Наголошено на тому, що підстави ненастання юридичної відповідальності неможливо аналізувати поза юридично значущою поведінкою суб'єктів права. Вони у певній мірі є критеріями кваліфікації (юридичної оцінки) конкретної юридично значущої поведінки відповідності вимогам норм (принципів) права. Факт наявності чи відсутності такого роду підстав впливає на «позитивність» чи

«негативність» правових наслідків щодо конкретної юридично значущої поведінки.

Підстави виключення юридичної відповідальності репрезентовано як визначені у законодавстві обставини, які свідчать про відсутність протиправності діяння та можливості настання юридичної відповідальності. Виокремлено та проаналізовано основні суттєві ознаки підстав виключення юридичної відповідальності.

Запропоновано залежно від предмету правового регулювання розрізняти: 1) обставини виключення конституційно-правової відповідальності; 2) обставини виключення кримінально-правової відповідальності; 3) обставини виключення адміністративно-правової відповідальності; 4) обставини виключення цивільно-правової відповідальності. За відсутністю ознак у складі правопорушення підстави виключення юридичної відповідальності слід поділяти, на наступні групи: 1) відсутність у діянні суб'єктивних ознак складу правопорушення; 2) відсутність у діянні об'єктивних ознак складу правопорушення, відсутність суспільної небезпеки (суспільної шкідливості) діяння у випадках захисту суб'єктом своїх прав. Залежно від сфери дії пропонується розрізняти: 1) основні підстави виключення юридичної відповідальності; 2) додаткові підстави виключення юридичної відповідальності.

Акцентовано увагу на тому, що підстави звільнення від юридичної відповідальності є визначеними законодавством обставинами, за наявності яких суб'єкт протиправної поведінки не притягається до юридичної відповідальності. Встановлені та охарактеризовані їх основні ознаки.

Запропоновано залежно від предмету правового регулювання у сукупності обставин звільнення від юридичної відповідальності слід розрізняти: 1) обставини звільнення від конституційно-правової відповідальності; 2) обставини звільнення від кримінально-правової відповідальності; 3) обставини звільнення від адміністративно-правової відповідальності; 4) обставини звільнення від цивільно-правової відповідальності. Залежно від обов'язковості застосування: 1) обставини з фактом наявності яких законодавець пов'язує обов'язок правозастосовного органу звільнити особу від юридичної відповідальності; 2) обставини з фактом наявності яких законодавець надає право правозастосовному органу на його розсуд звільнити (не звільняти) особу від юридичної відповідальності. Залежно від вольової ознаки: 1) обставини, факт наявності яких пов'язаний із волею суб'єкта юридичної відповідальності; 2) обставини, факт наявності яких не пов'язаний із волею суб'єкта юридичної відповідальності, знаходиться поза волею суб'єкта юридичної відповідальності.

#### **Розділ 4 «Місце і роль Національної поліції України в механізмі**

**реалізації юридичної відповідальності»** складається з трьох підрозділів, у яких обґрунтовано, що юридична відповідальність працівників Національної поліції України є способом забезпечення законності в її діяльності, досліджено закономірності впливу принципів діяльності Національної поліції України на процес покладання юридичної відповідальності, процес забезпечення реалізації юридичної відповідальності заходами Національної поліції України.

*Підрозділ 4.1 «Юридична відповідальність працівників Національної поліції України як спосіб забезпечення законності в її діяльності»* визначено особливості юридичної відповідальності працівників Національної поліції України та обґрунтовано вплив факту існування юридичної відповідальності поліцейських на стан законності у суспільстві та державі.

Звернено увагу на те, що рівень правопорядку і законності в державі та суспільстві певною мірою залежить від ефективності виконання працівниками Національної поліції України завдань, що на них покладені державою. Працівник Національної поліції України як посадова особа, що наділена держано-владними повноваженнями, а також як громадянин, під час несення служби та у буденному житті, повинен неухильно дотримуватися службової дисципліни, безпеліційно і точно виконувати вимоги всіх норм права. За невиконання або неналежне виконання вимог норм права працівники Національної поліції України притягаються до юридичної відповідальності. Юридична відповідальність конкретного працівника Національної поліції України є гарантією виконання ним належним чином службових обов'язків та не порушення режиму законності, службової дисципліни. Юридична відповідальність є одним із засобів забезпечення законності в діяльності Національної поліції України.

Проаналізовано законність як режим, як принцип, як метод організації і здійснення діяльності Національної поліції України.

З'ясовано, що режим законності у діяльності Національної поліції України передбачає встановлення атмосфери практичного втілення ідеї верховенства права у життя, поваги до законних інтересів прав та свобод громадян. Законність як принцип права у діяльності Національної поліції України передбачає, що працівники Національної поліції України діють на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що визначений Конституцією та законами України. Принцип законності вимагає від поліцейського: 1) беззаперечного, безпеліційного підпорядкування виключно лише вимогам норм права; 2) об'єктивного, неупередженого, повного, належного виконання своїх обов'язків та реалізації наданих прав у рамках, формах та у спосіб визначених чинним законодавством; 3) діяти у межах принципу «дозволено те, що прямо передбачено законом».

Наголошено, що суть законності як методу діяльності Національної поліції України полягає у тому, що: 1) поліцейські в процесі несення служби, застосовуючи норми права щодо конкретних життєвих обставин, спираються на принципи та вимоги законності; 2) під час виконання обов'язків та реалізації прав поліцейські не виходять за межі своєї компетенції, діють лише у межах права; 3) в процесі здійснення контролюючих функцій та функцій нагляду за законністю дій учасників суспільних відносин, поліцейські дотримуються правових процедур, використовують правові методи та способи.

Сформульовані визначення юридична відповідальність працівників Національної поліції України як інститут об'єктивного права та юридична відповідальність як елемент змісту правовідносин. Виокремлено та охарактеризовано основні ознаки юридичної відповідальності поліцейських.

На підставі аналізу чинного законодавства доведено, що основними видами юридичної відповідальності працівників Національної поліції України є: кримінальна, адміністративна, цивільно-правова, дисциплінарна, матеріальна.

Звернено увагу на те, що кожен із зазначених видів юридичної відповідальності працівників Національної поліції України має низку особливостей, виокремлено та проаналізовано їх.

*Підрозділ 4.2 «Закономірності впливу принципів діяльності Національної поліції України на процес покладання юридичної відповідальності»* присвячений аналізу закономірностей впливу принципів діяльності Національної поліції України на процес покладання юридичної відповідальності.

Акцентовано увагу на те, що незалежно від займаної посади та безпосередніх посадових обов'язків, всі поліцейські прямо чи опосередковано впливають на реалізацію норм юридичної відповідальності. При цьому будь-який поліцейський свої конкретні дії повинен вчиняти у рамках системи принципів діяльності поліції.

Принципи діяльності Національної поліції України визначено як вихідні, відправні начала, незаперечні вимоги, якими повинен керуватися поліцейський під час виконання службових обов'язків.

На підставі аналізу положень розділу II Закону України «Про Національну поліцію» визначено основні принципи діяльності Національної поліції України, здійснено їх характеристику у межах процесу покладання юридичної відповідальності.

Встановлено, що принцип верховенства права у процесі покладання юридичної відповідальності Національної поліції України має два основні аспекти: 1) домінування права щодо держави (державної влади) та закону;

2) основоположним ціннісним елементом змісту системи права є права і свободи людини.

Зміст принципу дотримання прав і свобод у процесі покладання юридичної відповідальності працівників Національної поліції України полягає у наступних тезах: 1) поліцейські мають право обмежувати права та свободи людини виключно на підставах та у порядку, визначених Конституцією і законами України, за умови нагальної необхідності і в обсязі, необхідному для виконання завдань поліції; 2) поліцейським заборонено за будь-яких обставин сприяти, здійснювати, підбурювати або терпимо ставитися до будь-яких форм катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання; 3) працівникам поліції заборонено надавати будь-які привілеї чи обмеження особам за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовною або іншими ознаками.

Наголошено на тому, що принцип законності у процесі покладання юридичної відповідальності вимагає від працівників Національної поліції України: 1) суворо та неухильно дотримуватися чинного законодавства та діяти у межах своєї компетенції та у межах закону; 2) застосовувати та керуватися у своїй діяльності нормативно-правовими актами (законами, відомчими актами тощо), які не суперечать нормам Конституції України; 3) виконувати лише законні розпорядження та накази.

У підрозділі 4.3 «*Забезпечення реалізації юридичної відповідальності заходами Національної поліції України*» визначено можливість та необхідність застосування поліцейських заходів на кожній стадії реалізації юридичної відповідальності.

З'ясовано, що превентивні та примусові поліцейські заходи є гарантіями реалізації юридичної відповідальності у діяльності Національної поліції України. Специфіка застосування превентивних і примусових поліцейських заходів певною мірою обумовлена завданнями стадій реалізації юридичної відповідальності.

Встановлено, що для стадії виникнення підстав притягнення до юридичної відповідальності є характерними превентивні поліцейські заходи. Превентивні поліцейські заходи забезпечують реалізацію профілактичної діяльності та превентивно-профілактичної функції Національної поліції України, яка спрямована на мінімізацію правопорушень у суспільстві та державі, забезпечення правопорядку та законності. Превентивні поліцейські заходи спрямовані на мінімізацію підстав виникнення юридичної відповідальності. Превентивні поліцейські заходи певною мірою обумовлюють вірогідність виникнення юридичної відповідальності, а, отже, початок її стадійності.

Наголошено на тому, що стадія притягнення до юридичної відповідальності та її встановлення має спільну юридичну природу із правозастосуванням, правозастосовним процесом. Завдання другої стадії покладання юридичної відповідальності досягаються шляхом використання працівниками Національної поліції України як превентивних так і примусових заходів. Задля встановлення фактичних даних по конкретній юридичній справі реалізації першого етапу правозастосовного процесу працівники поліції мають право використовувати всі повноваження та всі поліцейські заходи. На другій стадії правозастосування – встановлення юридичної основи справи, шляхом застосування примусових заходів працівники Національної поліції України забезпечують реалізацію низки слідчих, процесуальних дій (наприклад, привід свідка до суду, виконання постанови про призначення судово-психіатричної експертизи). Обґрунтовується, що на третій стадії правозастосовного процесу (ухвалення рішення про вид і міру відповідальності), працівники Національної поліції України, з метою охорони громадського порядку під час проведення судового засідання, застосовують превентивні та примусові заходи.

Зроблено висновок про те, що процес реалізації завдань третьої стадії механізму покладання юридичної відповідальності тісно пов'язаний із превентивними та примусовими заходами Національної поліції України. Поліцейські за допомогою використання поліцейських заходів забезпечують виконання таких адміністративних стягнень, як громадські роботи, виправні роботи, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю та ін.

## **ВИСНОВКИ**

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової проблеми, що полягає у розробці теоретичної концепції юридичної відповідальності як форми державно-правового примусу, а також формулюванні теоретичних положень і практичних висновків та рекомендацій щодо удосконалення інституту юридичної відповідальності. За результатами наукового дослідження сформульовано наступні висновки:

1. Усталеним є і не піддається сумніву у даному дослідженні розуміння юридичної відповідальності як виду соціальної відповідальності. Пропонується авторське визначення останньої як перспективний і ретроспективний взаємозв'язок між особою та суспільством, який знаходить зовнішній прояв у добровільній реалізації соціальних норм, котра припускає схвалення та заохочення, а у випадках

ненормативної соціальної поведінки – передбачає для її суб'єктів обов'язок зазнати певні несприятливі наслідки.

Соціальній відповідальності як окремому явищу притаманні наступні ознаки: 1) об'єктивний характер (соціальна відповідальність виникає і розвивається разом із суспільством); 2) нормативний характер; 3) має певні форми реалізації і може бути представлена через сукупність двох підсистем відносин (ретроспективні відносини і відносини засновані на свідомому виконання вимог суспільства); 4) є родовим складним системним поняттям (проявами соціальної відповідальності є моральна, політична, професійна, юридична та ін. види соціальної відповідальності); 5) має структурні компоненти: а) суб'єкт соціальної відповідальності («суб'єкт ненормативного соціального діяння»), б) об'єкт соціальної відповідальності, в) суб'єкт, що здійснює оцінку, регулювання, контроль поведінки соціальних суб'єктів; 6) має різні рівні реалізації: особистісний, суспільний (колективний).

Основними видами соціальної відповідальності є наступні: 1) залежно від суб'єкту: а) індивідуальна; б) індивідуально-групова; в) загальносоціальна; 2) залежно від сфери суспільного життя: а) політична; б) економічна; в) духовно-культурна; г) екологічна; д) освітньо-наукова; є) технологічна; й) відповідальність у сфері сімейно-побутових відносин та ін.; 3) залежно від часового виміру: а) ретроспективна; б) перспективна відповідальність; 4) залежно від виду соціальної норми, що містить вимоги суспільства до поведінки особи, групи людей, суспільства в цілому: а) моральна (відповідальність, яка настає за порушення норми моралі); б) релігійна (відповідальність, яка настає за порушення релігійної норми); в) юридична відповідальність (відповідальність, яка настає за порушення норми права) та ін.; 5) за видом соціальних норм просторової дії: а) відповідальність у фізичному просторі (перспективна, ретроспективна); б) відповідальність у віртуальному (кіберпросторі).

2. У юридичній науковій літературі існує два основні підходи до розуміння природи, сутності та змісту юридичної відповідальності.

Перший підхід припускає моністичне розуміння юридичної відповідальності. Прихильники цього підходу визнають лише ретроспективний (негативний) аспект юридичної відповідальності. Правомірна поведінка, на думку вчених, даного підходу не входить до інституту юридичної відповідальності.

Другий підхід до природи, сутності та змісту юридичної відповідальності репрезентується як дуалістичний. Прихильники даного підходу пропонують розрізняти ретроспективну (негативну) та перспективну (позитивну) відповідальність.

Факт існування позитивної юридичної відповідальності закономірно впливає із: 1) принципу взаємної відповідальності особи (суспільства) і держави; 2) властивостей норми права; 3) загальних ознак юридичної відповідальності як виду соціальної відповідальності.

Доведення факту існування позитивної відповідальності дає підстави автору підтримати дуалістичний підхід до розуміння юридичної відповідальності, визнати його логічно виваженим та обґрунтованим.

У межах дуалістичного підходу до розуміння юридичної відповідальності доцільно розрізняти широкий і вузький підходи до визначення поняття юридичної відповідальності. У межах широкого підходу до розуміння юридичної відповідальності останню аналізують із позиції і негативної, і позитивної відповідальності. У свою чергу у межах вузького підходу до розуміння юридичної відповідальності її розуміють як негативну (ретроспективну) відповідальність.

3. Юридична відповідальність є інститутом об'єктивного права і елементом змісту правовідносин.

Юридична відповідальність як інститут об'єктивного права – це передбачені санкціями норм права, забезпечені можливістю застосування державного примусу, несприятливі наслідки особистого, майнового чи організаційного характеру, яких відповідний суб'єкт права зазнає за вчинене правопорушення і які процесуально закріплені в передбаченому законодавством порядку.

Юридична відповідальність як елемент змісту правовідносин – це передбачені санкціями норм права вид і міра обов'язку суб'єкта права зазнати позбавлення особистого, майнового, організаційного характеру у правовідносинах, що виникають з факту правопорушення.

4. Державно-правовий примус – це метод впливу держави на суб'єктів права, з метою забезпечення належної реалізації норм права, котрий здійснюється через правозастосовну діяльність незалежно від волі та бажання юридично зобов'язаних суб'єктів.

Державно-правовий примус має наступні суттєві ознаки: 1) державно-правовий характер; 2) є методом здійснення державної влади і засобом правового впливу на суспільні відносини; 3) є методом правового регулювання, що застосовується не лише у зв'язку з неправомірною поведінкою, а й з метою попередження, запобігання порушення вимог норм права, відновлення порушених прав і свобод; 4) застосовується з метою захисту прав та законних інтересів особи, суспільства, держави у чітко визначених законодавством випадках (наявності відповідної фактичної підстави), тільки у тій формі, порядку та умовах які передбачені діючою системою нормативно-правових приписів держави; 5) реалізується через правозастосовну діяльність держави.

5. Сукупність видів державно-правового примусу може бути репрезентована у вигляді наступної класифікованої системи: 1) за формою здійснення: а) правові форми здійснення державно-правового примусу (юридична відповідальність, припинення, поновлення, попередження); б) організаційні форми здійснення державно-правового примусу; 2) залежно від ступеня участі держави і особи в правовідносинах (за сферою врегулювання суспільних відносин): а) державно-правовий примус, який застосовується у сфері публічного права, б) державно-правовий примус, який застосовується у сфері приватного права; 3) за юридичним критерієм: а) легітимний, б) нелегітимний і правовий та не правовий примус (наси́льство); 4) залежно від заходів безпосереднього здійснення державно-правового примусу: а) державно-правовий примус, який здійснюється заходами попереджувального впливу (превентивними заходами); б) заходами припинення; в) заходами поновлення; г) заходами юридичної відповідальності; 5) залежно від способу впливу на правосвідомість та вид юридично значущої поведінки особи і суспільства: а) психічний; б) фізичний державно-правовий примус; 6) залежно від предмету правового регулювання: а) конституційно-правовий примус; б) адміністративно-правовий примус; в) цивільно-правовий примус; г) кримінально-правовий примус тощо.

6. Юридична відповідальність є однією із форм державно-правового примусу. Логічний зв'язок між термінами «форма державно-правового примусу» та «заходи державно-правового примусу» носить характер «родово-видового» зв'язку. Юридична відповідальність як форма державно-правового примусу у структурному плані складається з певних заходів державно-правового примусу.

7. Юридична відповідальність як форма державно-правового примусу – це передбачені нормами права та здійснювані у процесуальній формі, спеціально уповноваженими суб'єктами, заходи негативного характеру, які застосовуються до суб'єкта правопорушення за умови наявності необхідних підстав.

Юридична відповідальність як форма державно-правового примусу має наступні загальні ознаки: 1) державно-правовий характер; 2) є однією із форм правового впливу на суспільні відносини (здійснює інформаційно-психологічний, виховний, соціальний вплив на свідомість і поведінку суб'єктів права); 3) є формою вираження способів правового регулювання, що застосовується у зв'язку з неправомірною поведінкою, а також із метою попередження, запобігання порушення вимог норм права, відновлення порушених прав і свобод; 4) застосовується з метою захисту прав та законних інтересів особи, суспільства, держави у чітко визначених законодавством випадках (наявності відповідної фактичної підстави), тільки у тій формі, порядку та умовах, які передбачені діючою системою

нормативно-правових приписів держави; 5) реалізується через правозастосовну діяльність держави.

До числа спеціальних ознак юридичної відповідальності як форми державно-правового примусу відносяться: 1) спільна юридична природа з державно-правовим примусом; 2) здійснюється на підставі і у межах закону; 3) настає лише за умови наявності необхідних підстав; 4) неможлива поза процесуальною формою (порядок залучення до юридичної відповідальності визначається нормами процесуального права і має певний процесуальний порядок); 5) реалізується лише спеціально уповноваженими суб'єктами; 6) виражається в обов'язку зазнати конкретного виду і міри позбавлення благ особистого, майнового, організаційного характеру.

8. Основними відмітними ознаками юридичної відповідальності та інших правових форм державно-правового примусу є: 1) специфічність мети: а) метою попередження є захист публічного порядку та безпеки, недопущення (попередження) вчинення правопорушення; б) метою правовідновлювальної форми є відновлення незаконно порушених прав, примусове виконання невиконаних обов'язків та усунення протиправних станів; в) примусові заходи застосовуються із метою припинення протиправної поведінки, усунення шкідливих наслідків протиправної поведінки та створення необхідних умов для можливого у майбутньому притягнення винної особи до відповідальності; г) юридична відповідальність застосовується із метою перевиховання та покарання правопорушника, а також попередження, запобігання порушення вимог норм права, відновлення порушених прав і свобод; 2) особливі фактичні підстави застосування: а) фактичними підставами застосування попередження є об'єктивні умови, які прямо або безпосередньо пов'язані з життєдіяльністю людини, а також умови, які тісно пов'язані з юридично значущою поведінкою конкретного суб'єкта права; б) припинення застосовується для припинення правопорушення лише у момент його вчинення; в) правовідновлювальна форма державно-правового примусу застосовується у випадку скоєння правопорушення, скоєння об'єктивно протиправного діяння (у визначених законом, договором випадках); г) юридична відповідальність як правило застосовується у випадку скоєння правопорушення; 3) особливі юридичні підстави застосування: а) зміст (обмежень та заборон) попередження міститься у диспозиції норм права; б) зміст (обмежень та заборон) примусових заходів міститься у диспозиції норми права; в) зміст правовідновлювальних заходів міститься у правовідновлювальних санкціях правових норм; г) зміст юридичної відповідальності міститься у охоронних (каральних) санкціях правових норм; 4) значення державного примусу для реалізації його правових форм: на відміну від юридичної відповідальності, у межах реалізації

попередження, припинення та поновлення державний примус має допоміжне значення. Потенційна можливість застосування державного примусу забезпечує та гарантує добровільне виконання суб'єктами права обмежень і заборон зазначених форм державно-правового примусу.

9. Підстави юридичної відповідальності є її обставинами (умовами), які обумовлюють реалізацію даного правового явища. Підстави юридичної відповідальності мають спільну юридичну природу з певними обставинами (умовами), при наявності яких юридична відповідальність стає можливою.

У загальнотеоретичній науковій літературі існує два підходи стосовно розуміння підстав юридичної відповідальності.

Перший підхід – вузький, його прихильники вважають, що для виникнення та притягнення до юридичної відповідальності необхідна фактична підстава. При цьому у межах даного підходу немає єдиної точки зору стосовно форми фактичної підстави: одні вчені вважають, що необхідною підставою юридичної відповідальності є правопорушення (склад правопорушення). На думку, інших – фактичною підставою юридичної відповідальності, окрім, скоєння правопорушення, в деяких випадках є і об'єктивно протиправне діяння.

Другий підхід – широкий, його прибічники виокремлюють фактичну і юридичну підстави юридичної відповідальності або фактичну, юридичну та процесуальну підстави.

Усі підходи стосовно підстав юридичної відповідальності є близькими за сутністю та змістом. Відтак, на думку прихильників вузького підходу до розуміння необхідних підстав юридичної відповідальності у змісті фактичної підстави юридичної відповідальності містяться три складові (фактична, юридична, процесуальна), які прихильники широкого підходу до розуміння підстав юридичної відповідальності виокремлюють нарізно.

У зв'язку з тим, що для реалізації юридичної відповідальності необхідні фактична, нормативно-правова, процесуальна підстави, які чітко виокремленні у межах широкого підходу до розуміння підстав юридичної відповідальності, автор підтримує позицію прихильників широкого підходу та вважає її більш конкретизованою та детальною.

10. Юридична відповідальність є динамічним правовим явищем, має певні стадії розвитку.

Стадії юридичної відповідальності як інституту об'єктивного права – це передбачені змістом норм об'єктивного права відносно самостійні етапи поступової об'єктивізації юридичної відповідальності як належного правового явища, котрі спрямовані на досягнення спільної мети та вирішення власних завдань, які відрізняються своїм суб'єктним складом і специфічним правовим статусом його учасників.

Стадії юридичної відповідальності як елементу змісту правовідносин – це відносно самостійні етапи динаміки юридичної відповідальності у межах правовідносин відповідальності – від моменту її виникнення до моменту настання.

У процесі покладання юридичної відповідальності є три основні стадії: перша стадія – виникнення підстав для притягнення до юридичної відповідальності; друга стадія – притягнення до юридичної відповідальності та її встановлення; третя стадія – настання юридичної відповідальності.

11. Принципи юридичної відповідальності – це основні керівні ідеї, котрі характеризують сутність та призначення юридичної відповідальності, визначають порядок її покладання та закріплені у формальних джерелах права (у конституції, законодавстві, міжнародних договорах тощо).

Виходячи з класичної класифікації принципів права, залежно від сфери дії принципів у межах системи права, за аналогією слід розрізняти: 1) загальноправові; 2) міжгалузеві; 3) галузеві принципи юридичної відповідальності.

Загальноправові принципи юридичної відповідальності є загальними для всіх видів даного правового явища, незалежно від специфіки методу і предмету правового регулювання тієї чи іншої галузі права. До числа основних загальноправових принципів юридичної відповідальності відносяться: принцип верховенства права, законності, обґрунтованості, справедливості, доцільності, невідворотності, своєчасності, гуманності.

Міжгалузеві принципи юридичної відповідальності являють собою відправні, керівні засади кількох споріднених галузей права, характеризують сутність і призначення юридичної відповідальності, визначають порядок її покладання та закріплені у нормативно-правових актах, що є джерелами суміжних галузей права. Прикладом міжгалузевого принципу юридичної відповідальності є принцип відповідальності за вину, принцип відповідальності без вини.

Галузеві принципи юридичної відповідальності є основними (керівними засадами), які характеризують сутність та призначення окремого (галузевого) виду юридичної відповідальності визначають порядок її покладання та закріплені у джерелах права конкретної галузі права. Галузеві принципи юридичної відповідальності у певній мірі є похідними від загальноправових принципів юридичної відповідальності. Вони як і галузеві принципи права, з однієї сторони, є конкретизацією загальноправових принципів, а з іншої сторони, – визначають характер, особливості галузевих проявів юридичної відповідальності.

12. Підстави виключення юридичної відповідальності – це визначені у законодавстві обставини, які свідчать про відсутність протиправності діяння та можливості настання юридичної відповідальності.

Суттєвими ознаками підстав виключення юридичної відповідальності, є їх: 1) зв'язок із юридично значущою поведінкою суб'єктів права; 2) специфічна юридична природа (квазіпротиправність); 3) особлива соціальна природа (соціальний зміст); позитивна соціальна значущість (соціальна допустимість, суспільна прийнятність); 4) абсолютна неможливість юридичної відповідальності.

Основними критеріями поділу підстав виключення юридичної відповідальності, на види є: 1) предмет правового регулювання; 2) відсутність ознак складу правопорушення; 3) сфера дії.

13. Підстави звільнення від юридичної відповідальності – це визначені законодавством обставини, за наявності яких суб'єкт протиправної поведінки не притягається до юридичної відповідальності.

До числа основних ознак підстав звільнення від юридичної відповідальності, відносяться наступні: 1) зв'язок із неправомірною поведінкою; 2) формальне закріплення на законодавчому рівні; 3) реалізація спеціальним суб'єктом; 4) за умови їх реалізації держава відмовляється від застосування відповідних заходів державно-правового примусу.

Основними критеріями поділу підстав звільнення від юридичної відповідальності, на види є: предмет правового регулювання; обов'язковість застосування; вольова ознака.

14. Національна поліція України входить до складу Міністерства внутрішніх справ України, яке є центральним органом виконавчої влади та виконує найбільший обсяг юридичної діяльності. Сутність законності у організації та діяльності поліцейських полягає в тому, що в результаті дії законності як принципу, законності як методу діяльності поліцейських виникає режим суспільного життя, який характеризується тим, що більшість членів суспільства, суб'єктів права дотримуються і виконують зміст норм права.

Законність та юридична відповідальність є взаємопов'язаними правовими явищами, між ними існує прямий зв'язок. У загальному вигляді юридична відповідальність працівників Національної поліції України має наступні особливості: 1) підвищений рівень, у порівнянні з відповідальністю загальних суб'єктів права; 2) специфічне коло підстав настання; 3) склад правопорушення працівника Національної поліції України завжди, тісно пов'язаний із його державно-владними повноваженнями.

15. Кожен поліцейський тією чи іншою мірою приймає участь у процесі покладання юридичної відповідальності. Всі поліцейські прямо чи

опосередковано впливають на реалізацію норм юридичної відповідальності. Будь-який поліцейський всі свої дії повинен вчиняти у межах системи принципів діяльності Національної поліції України.

16. Реалізація всіх стадій юридичної відповідальності, у випадку вчинення суб'єктом права правопорушення, у тій чи іншій мірі пов'язана із застосуванням превентивних і примусових поліцейських заходів.

Превентивні поліцейські заходи спрямовані на мінімізацію підстав виникнення юридичної відповідальності. Превентивні поліцейські заходи певною мірою обумовлюють вірогідність виникнення юридичної відповідальності, а, отже, початок її стадійності.

Стадія притягнення до юридичної відповідальності та її встановлення тісно пов'язана із правозастосуванням, правозастосовним процесом. Завдання другої стадії покладання юридичної відповідальності досягаються шляхом використання працівниками Національної поліції України превентивних і примусових заходів.

Факт застосування поліцейських заходів на стадії настання юридичної відповідальності залежить від виду заходів юридичної відповідальності. У деяких випадках поліцейські, застосовуючи превентивні та примусові заходи, забезпечують реалізацію міри юридичної відповідальності.

## СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

*монографія:*

1. Каленіченко Л.І. Юридична відповідальність як форма державно-правового примусу : монографія. Харків: Вид-во «НТМТ», 2017. 348 с.

*в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:*

2. Каленіченко Л.І. Социальная ответственность: понятие и признаки. *«Закон и жизнь»*. 2015. № 4/4 (280). С. 30–34.

3. Каленіченко Л.І. Юридичні аспекти категорії «соціальна відповідальність» у системі суспільних наук. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету*. 2014. Випуск 11. Том 1 С. 14–18.

4. Каленіченко Л.І. Дискусійні питання класифікації окремих видів соціальної відповідальності. *Право і безпека*. 2015. № 2. С. 28–32.

5. Каленіченко Л.І. Особливості підходів до юридичної відповідальності як правової категорії. *Вісник ХНУВС*. 2015. № 3 (70). С. 22–29.

6. Каленіченко Л.І. Сучасне розуміння сутності юридичної відповідальності в правовій думці. *Право і безпека*. 2015. № 3 (58). С. 26–31.

7. Каленіченко Л.І. Легальна (офіційна) юридична дефініція форм юридичної відповідальності у законодавстві України. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2016. № 2. С. 11–14.

8. Каленіченко Л.І. Юридична відповідальність як явище об'єктивного права. *Право і безпека*. 2016. № 2 (61). С. 31–37.

9. Каленіченко Л.І. Юридична відповідальність як явище суб'єктивного права. *Право і безпека*. 2016. № 3 (62). С. 22–27.

10. Каленіченко Л.І. Підходи щодо розуміння необхідних підстав юридичної відповідальності. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна Серія «ПРАВО»*. Випуск 22. 2016. С. 39–42.

11. Каленіченко Л.І. Загальнотеоретична характеристика підстав юридичної відповідальності. *Право і безпека*. 2016. № 4 (63). С. 20–24.

12. Каленіченко Л.І. Об'єктивно протиправне діяння як фактична підстава юридичної відповідальності (аналіз галузевого законодавства). *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2016. № 4 (75). С. 19–28.

13. Каленіченко Л.І. Стадії юридичної відповідальності: загальнотеоретична характеристика. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2017. № 2 (77). С. 19–26.

14. Каленіченко Л.І. Поняття та види принципів юридичної відповідальності. *Право і безпека*. 2017. № 1. С. 24–31.

15. Каленіченко Л.І. Підстави виключення юридичної відповідальності: поняття, ознаки. *Національний юридичний журнал: Теорія і практика*. 2017. № 3 (25). С. 14–17.

16. Каленіченко Л.І. Змістова характеристика загальноправових принципів юридичної відповідальності. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 3. С. 20–23. URL: <http://pap.in.ua/index.php/arhiv-vidannja/90>.

17. Каленіченко Л.І. Юридична відповідальність як динамічне правове явище. *Форум права*. 2017. № 3. С. 67–71. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP\\_index.htm\\_2017\\_3\\_13](http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2017_3_13).

18. Каленіченко Л.І. Загальнотеоретична характеристика підстав звільнення від юридичної відповідальності. *Право і безпека*. 2017. № 3 (66). С. 26–32.

19. Каленіченко Л.І. Поняття та ознаки державно-правового примусу. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2017. № 3 (78). С. 21–30.

20. Каленіченко Л.І. Сутність законності в процесі організації та здійснення діяльності Національної поліції України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 6. С. 17–19. URL: [http://pap.in.ua/6\\_2017/4.pdf](http://pap.in.ua/6_2017/4.pdf).

21. Каленіченко Л.І. Система форм державно-правового примусу. *Національний юридичний журнал: Теорія та практика*. 2018. № 1. Том 1. С. 10–14.

22. Каленіченко Л.І. Характерні риси державо-правового примусу у змісті юридичної відповідальності. *Держава та регіони*. 2018. № 1 (59). С. 11–16.

23. Каленіченко Л.І. Юридична відповідальність як форма державно-правового примусу: поняття та ознаки. *Національний юридичний журнал: Теорія та практика*. 2018. № 2. Частина 1. С. 5–8.

24. Каленіченко Л.І. Забезпечення реалізації юридичної відповідальності заходами Національної поліції. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 2. С. 12–15. URL: [http://lsej.org.ua/2\\_2018/3.pdf](http://lsej.org.ua/2_2018/3.pdf)

*які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:*

25. Каленіченко Л.І. Категорія соціальної відповідальності у юридичній науці. *Наукові тези XI Міжнародна інтернет-конференція молодих вчених та студентів «Від громадянського суспільства – до правової держави»*. Збірник тез доповідей Internet-конференції. 24 квітня 2015 р. м. Харків С. 157–160.

26. Каленіченко Л.І. Поняття та ознаки соціальної відповідальності. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*. Харків : ХНУВС, 2015. С. 114–117.

27. Каленіченко Л.І. Форми (класифікація) юридичної відповідальності. *Національні та міжнародні механізми захисту прав людини: тези доп. Всеукр. круглого столу* (м. Харків, 20 квіт. 2016 р.) / МВС України, Харків. нац. Ун-т внутр. справ. Харків, 2016. С. 81–84.

28. Каленіченко Л.І. Соціальна відповідальність: поняття, види. *XII Міжнародна інтернет-конференція молодих вчених та студентів «Від громадянського суспільства – до правової держави»*. Збірник тез доповідей Internet-конференції. 22 квітня 2016 р. м. Харків, С. 150–152.

29. Каленіченко Л.І. Юридична відповідальність як явище об'єктивного та суб'єктивного права. *Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми : тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Харків, 25 листоп. 2016 р.) / МВС України, МОН України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2016. С. 115–118.

30. Каленіченко Л.І. Особливості фактичної підстави юридичної відповідальності у конституційному праві. *XIII Міжнародна конференція «Від громадянського суспільства – до правової держави» за напрямом «Конституційне реформування в Україні: сучасні виклики та тенденції»*. Збірник тез доповідей конференції. 21 квітня 2017 р. м. Харків, 2017. С. 80–83.

31. Каленіченко Л.І. Ознаки юридичної відповідальності як форми державно-правового примусу. *Наукові конференції Одеської школи права «Юридична наука нового часу: традиції та вектори розвитку»*. Збірник тез доповідей конференції. 9-10 березня 2018 р. м. Одеса, 2018. С. 9–12.

32. Каленіченко Л.І. Державно-правовий примус: поняття, форми. *Міжнародна науково-практична конференція «Вітчизняна юридична наука в умовах сучасності»*. Збірник тез доповідей конференції. 16-17 березня 2018 р. м. Харків, 2018. С. 13–16.

33. Каленіченко Л.І. Сутність законності у організації та діяльності Національної поліції. *Міжнародна науково-практична конференція «Міжнародне та національне законодавство: способи удосконалення»*. 30-31 березня 2018 р. м. Дніпро, 2018. С. 19–21.

### АНОТАЦІЯ

**Каленіченко Л. І. Юридична відповідальність як форма державно-правового примусу: загальнотеоретична характеристика. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.**

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Харківський національний університет внутрішніх справ. – Харків, 2018.

Дисертація є комплексним науковим дослідженням, присвяченим теоретико-правовій характеристиці юридичної відповідальності як форми державно-правового примусу. Автором здійснено огляд юридичних літературних джерел, здійснено концептуалізацію поглядів юридичної відповідальності, встановлено та проаналізовано основні підходи до розуміння юридичної відповідальності у правовій думці. Узагальнено теоретичні положення і галузеві знання про категорію юридичної відповідальності у науковій юридичній літературі, сформульовано визначення «юридична відповідальність як інститут об'єктивного права», «юридична відповідальність як елемент змісту правовідносин».

Запропоновано під юридичною відповідальністю як інститутом об'єктивного права розуміти передбачені санкціями норм права, забезпечені можливістю застосування державного примусу, несприятливі наслідки особистого, майнового чи організаційного характеру, яких відповідний суб'єкт права зазнає за вчинене правопорушення і які процесуально закріплені в передбаченому законодавством порядку.

Юридичну відповідальність як елемент змісту правовідносин визначено як передбачені санкціями норм права вид і міра обов'язку суб'єкта права зазнати позбавлення особистого, майнового, організаційного характеру у правовідносинах, що виникають з факту правопорушення.

З'ясовано особливості державно-правового примусу як відносно відокремленого правового явища, сформульовано його дефініцію як метод впливу держави на суб'єктів права, з метою забезпечення належної реалізації норм права, котрий здійснюється через правозастосовну діяльність незалежно від волі та бажання юридично зобов'язаних суб'єктів.

Здійснено класифікацію видів державно-правового примусу. Визначено загальні та спеціальні ознаки юридичної відповідальності як форми державно-правового примусу. Охарактеризовано співвідношення юридичної відповідальності з іншими формами державно-правового примусу залежно від різновиду елементів механізму державно-правового примусу. На підставі узагальнення теоретичних положень визначено основні підходи необхідних підстав юридичної відповідальності, проаналізовано їх. Проаналізовано юридичну відповідальність як динамічне правове явище, здійснено характеристику її стадій і принципів. Охарактеризовано підстави виключення юридичної відповідальності, підстави звільнення від юридичної відповідальності, та здійснено їх класифікацію. Визначено особливості юридичної відповідальності працівників Національної поліції України та обґрунтовано вплив факту існування юридичної відповідальності поліцейських на стан законності у суспільстві та державі. Розкрито закономірності впливу принципів діяльності Національної поліції України на процес покладення юридичної відповідальності. Визначено можливість та необхідність застосування поліцейських заходів на кожній стадії реалізації юридичної відповідальності.

**Ключові слова:** відповідальність, юридична відповідальність, соціальна відповідальність, державний примус, державно-правовий примус, форма державного примусу, форма державно-правового примусу.

## АННОТАЦИЯ

**Калениченко Л. И. Юридическая ответственность как форма государственно-правового принуждения: общетеоретическая характеристика.** – *Квалификационный научный труд на правах рукописи.*

Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук по специальности 12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений. – Харьковский национальный университет внутренних дел. – Харьков, 2018.

Диссертация является комплексным научным исследованием, посвященным теоретико-правовой характеристике юридической ответственности как формы государственно-правового принуждения. Автором осуществлен обзор юридических литературных источников, осуществлено концептуализацию взглядов юридической ответственности,

установлены и проанализированы основные подходы к пониманию юридической ответственности в правовой мысли. Обобщены теоретические положения и отраслевые знания о категории юридической ответственности в научной юридической литературе, сформулированы определения «юридическая ответственность как институт объективного права», «юридическая ответственность как элемент содержания правовых отношений».

Выявлены особенности государственно-правового принуждения как относительно отдельного правового явления, сформулирована его дефиниция, Осуществлена классификация видов государственно-правового принуждения. Определены общие и специальные признаки юридической ответственности как формы государственно-правового принуждения.

Охарактеризованы соотношение юридической ответственности с другими формами государственно-правового принуждения в зависимости от разновидности элементов механизма государственно-правового принуждения. На основании обобщения теоретических положений определены и проанализированы основные подходы необходимых оснований юридической ответственности. Проанализирована юридическая ответственность как динамическое правовое явление, осуществлена характеристику ее стадий и принципов. Охарактеризованы основания исключения юридической ответственности, основания освобождения от юридической ответственности, и осуществлена их классификация.

Определены особенности юридической ответственности работников Национальной полиции Украины и обосновано влияние факта существования юридической ответственности полицейских на состояние законности в обществе и государстве. Раскрыты закономерности влияния принципов деятельности Национальной полиции Украины на процесс возложения юридической ответственности. Определена возможность и необходимость применения полицейских мер на каждой стадии реализации юридической ответственности.

**Ключевые слова:** ответственность, юридическая ответственность, социальная ответственность, государственное принуждение, государственно-правовое принуждение, форма государственного принуждения, форма государственно-правового принуждения.

## SUMMARY

**Kalenichenko L. I. Legal Liability as a Form of State and Legal Coercion: general Theoretical Characteristics.** – *Qualification scientific work on the rights of manuscripts.*

The thesis for a doctoral degree by the specialty 12.00.01. – theory and history of state and law; history of political and legal studies. – Kharkiv National University of Internal Affairs. – Kharkiv, 2018.

The dissertation is a comprehensive scientific research focused on theoretical and legal characteristics of legal liability as a form of state and legal coercion. The author has accomplished reviews of legal literary sources; has carried out the conceptualization of the views of legal liability; has established and analyzed the main approaches to understanding legal liability within legal thought. The author has generalized theoretical provisions and branch knowledge about the category of legal liability within scientific legal literature; has formulated the definitions of “legal liability as the institution of objective law”, “legal liability as an element of the content of legal relations”. The features of state and legal coercion as a relatively isolated legal phenomenon have been clarified; its definition has been formulated; classification of the types (forms) of state and legal coercion has been carried out. The general and special features of legal liability as a form of state and legal coercion have been determined. The correlation of legal liability with other forms of state and legal coercion has been characterized depending on the variety of elements of the mechanism of state and legal coercion. On the basis of generalization of theoretical provisions the author has defined the main approaches of the necessary grounds of legal liability and has analyzed them. The legal liability as a dynamic legal phenomenon has been analyzed; the characteristics of its stages and principles have been carried out. The author has characterized the grounds for exclusion of legal liability, the grounds for relief of legal liability; has carried out their classification. The author has determined the peculiarities of legal liability of the employees of the National Police and has substantiated the influence of the fact of existence of legal liability of police officers on the rule of law in society and the state. Regularities of the influence of the principles of the activity of the National Police on the process of imposing legal liability have been revealed. The possibility and necessity of using police measures at each stage of the realization of legal liability have been determined.

**Key words:** liability, legal liability, social accountability, state coercion, state and legal coercion, form of state coercion, form of state and legal coercion.

Підписано до друку 22.05.2018. Папір офсетний. Друк  
офсетний.

Формат 60×90/16. Ум. друк. арк. 1,9. Обл.-вид. арк. 1,9.  
Тираж 100 прим.

Видавець і виготовлювач

Харківський національний університет внутрішніх справ,  
просп. Л. Ландау, 27, м. Харків, 61080.

Свідцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3087 від  
22.01.2008.